

1. INLEIDING

De pest in de geschiedenis

As the twenty-first century unfolds we find ourselves in a world in which most people feel threatened by disease (1)

Besmettelijke ziekten die het leven van grote groepen mensen bedreigen zijn momenteel niet iets bijzonders. We hebben te maken met AIDS en Ebola (ziekten die vooral Afrika raken); in Azië ontwikkelen zich steeds gevaarlijkere nieuwe varianten van griep en we krijgen in toenemende mate te maken met TBC-varianten die resistent zijn voor antibiotica. Nog altijd sterven er drie miljoen kinderen per jaar alleen al aan dysenterie en komen er jaarlijks 600.000 mensen om door malaria. Besmettelijke ziekten vormen de belangrijkste doodsoorzaak wereldwijd.

Maar we moeten niet denken dat dit een uitzonderlijke situatie is; de geschiedenis van de mens is te schrijven als de geschiedenis van ziekten. Epidemie na epidemie van de meest uiteenlopende ziekten hebben zich over de aardbol verspreid en vaak ontwikkelden deze epidemieën zich tot *pandemieën*, tot ziekten die voor langere tijd, tot eeuwen toe, grote delen van de wereldbevolking teisterden en belangrijke (negatieve) gevolgen hadden voor het verloop van die bevolking (2).

Toch hebben we al sinds 1918 ('Spaanse griep') geen echte, grote aantallen mensen dodende, de hele aardbol omspannende, pandemie meer meegemaakt (Aids wellicht uitgezonderd). Dat is nieuw en eigenlijk, gezien de steeds mobieler wordende wereldbevolking, een klein wonder. Maar de mensheid heeft het geluk dat het tijdperk van snel en massaal vervoer ongeveer gelijk op gaat met de wetenschap om ziekten te voorkomen en te genezen (3). Maar dat is wel anders

geweest.

In het begin van de jaren veertig van de veertiende eeuw bereiken Europa berichten over een reeks van rampen die China hebben getroffen. Deze berichten zijn ‘confused, exaggerated, frightening (4)’ en via karavaanwegen en scheepvaartroutes reist nieuws over aardbevingen, droogten, overstromingen, sprinkhaanplagen en over een vreemde dodelijke ziekte Westwaarts. Het gaat om een ziekte die zo dodelijk is dat hele landstreken ontvolkt worden en die in het Westen bekend zal worden onder de naam ‘pest.’ Maar China is ver weg, het is een land waarover heel weinig bekend is en het is nog maar door enkele Westerse kooplieden en monniken bereisd. Geen Europese koopman, staatsman of geleerde heeft het idee dat wat op zo’n grote afstand gebeurt ook zijn weerslag in het Westen zal krijgen. Zelfs niet als paus Clemens VI een ooggetuigenverslag van een reizende minderbroeder krijgt. De verhalen van de reizigers worden met verbazing en afschuw aangehoord, maar geven geen aanleiding tot ongerustheid. China is te ver weg dat men zich er een voorstelling bij kan maken (5). Maar Europa blijft niet buiten schot. In 1347 bereikt de pest dit werelddeel en de ziekte was ‘... far more mortal and terrible than anything people had heard or read about (6).’ De klap komt des te harder aan, omdat Europa eigenlijk vanaf 800 tot 1350 gevrijwaard is geweest van omvangrijke epidemieën (7).

De pest staat ook bekend onder de veel dramatischer klinkende naam van Zwarte Dood. De herkomst van deze naam is onduidelijk. Traditioneel is hij toegeschreven aan de observatie dat de zieke op het einde een zwart gekleurde huid zou krijgen als gevolg van onderhuidse bloedingen en ontbindend vlees. Maar dat stemt niet geheel met de werkelijkheid overeen. Veel zieken krijgen wel zwarte of purperen vlekjes op de huid, en dat maakt natuurlijk voldoende indruk, maar dat is in de middeleeuwen geen aanleiding geweest tot het munten van de term ‘Zwarte Dood.’ Artsen in de middeleeuwen duiden de pest aan met *pestis* of *pestilentia*, maar dat is ook een algemene aanduiding voor een epidemie (8). De term Zwarte Dood duikt

eerst in de zestiende eeuw op in Zweden (1551, Swarta Doden), in de zeventiende eeuw in Engeland (Black Death) en wordt pas in de negentiende eeuw in algemene zin gebruikt. De meest voor de hand liggende verklaring voor de naam Zwarte Dood is een wat al te literaire vertaling van het Latijnse *pestis atra* of *atra mors*. De term *atra* kan zowel met ‘verschrikkelijk’ als met ‘zwart’ worden vertaald. De verschrikking van de epidemie kan makkelijk geassocieerd worden met zwart, zodat ‘zwart’ steeds meer de vertaling wordt van *atra* (9).

De pest slaat diepe wonden. Miljoenen Europeanen komen om het leven, de samenleving wordt ontwricht. ‘... de pest heeft op tijdgenoten en latere geslachten een onuitwisbare indruk gemaakt. Zo onuitwisbaar dat onze taal van vandaag de dag nog met heel wat woorden en uitdrukkingen, waarin de pest figureert, besmet is. Er is geen ziekte of andere ramp die op zoveel verschillende manieren in ons taalgebruik is ingeburgerd ... gezien de reputatie van de ziekte hebben al deze woorden en uitdrukkingen een uiterst negatieve betekenis ... De achterliggende gedachte is dat de pest individu en samenleving dusdanig moet hebben beroerd dat de collectieve herinnering aan de ziekte tot op heden levend is gebleven (10).’

De dertiende eeuw in Europa wordt wel aangeduid als de eeuw van de middeleeuwse renaissance, als de ‘magnificent century’ zoals de Engelsen zeggen (11). De eeuw kan misschien ook wel als de gelukkige eeuw worden gekwalificeerd: de weersomstandigheden zijn gunstig, zoals we al zagen, gaan omvangrijke epidemieën aan het continent voorbij en, van 1214 tot 1296 worden er in Europa geen grote gewapende conflicten uitgevochten. En deze omstandigheden leiden tot een hoge culturele en economische groei, met grote prestaties op het gebied van architectuur, bureaucrativering (samenhangend met een grotere centralisatie in bestuur), handelssystemen, technische processen en filosofie. Ook de bevolking groeit; aanvankelijk is dat nog geen probleem, de landbouwproductie houdt dat wel bij. Maar om de landbouwproductie uit te breiden moet er

steeds weer nieuwe grond in productie worden genomen, en het potentiële landbouwareaal blijkt eindig te zijn. En als er dan rond de eeuwwisseling een aantal gunstige omstandigheden vervalt, dan blijkt hoe wankel eigenlijk het middeleeuwse sociaal-economische systeem was: een paar stoten en de 'magnificent century' wordt een eeuw van honger en ellende en uiteindelijk van de pest (12).

Het is niet waarschijnlijk dat de pestepidemie uit de veertiende eeuw de eerste van zijn soort was. Homerus spreekt al van de pest die in het Griekse kamp bij Troje uitbrak, een straf uitgevoerd door de god Apollo. Maar het is niet meer na te gaan of het hier werkelijk over de pest ging of over een andere besmettelijke ziekte. In de Bijbel vinden we een aantal verwijzingen die heel goed op de pest zouden kunnen slaan (1 Samuel 4-6 en 1 Koningen 5 – 12^e eeuw v.C.). Deze hoofdstukken doen melding van een daverende overwinning van de Filistijnen op de Hebreërs, maar ze worden prompt gestraft met een epidemie van 'builen in hun geheime delen (13)' (en een muizenplaag) (14). De klassieke Griekse en Hellenistische geneeskunde verwijst op veel plaatsen naar de pest, maar vermoedelijk wordt hierbij naar verschillende soorten epidemieën verwezen. In die tijd heersten er veel besmettelijke ziekten die vaak een catastrofaal karakter hadden en die door gebrek aan diagnostische kennis als pest werden geïdentificeerd, hoewel dat lang niet altijd zeker was. De meest bekende van deze epidemieën was die van Athene. Deze stad werd in de Peloponnesische oorlog plotseling bezocht door een dodelijke ziekte (430-429 v C). Thucydides geeft er een gedetailleerde beschrijving van. De ziekte is vermoedelijk via het scheepvaartverkeer ingevoerd, want eerst krijgt de havenstad Piraeus zijn deel, daarna breidt de epidemie zich uit over de bovenstad en over 'andere steden.' De sterfte is hoog, van de Atheense infanterie overlijdt in korte tijd een kwart van de sterkte, de bevolking wordt gedecimeerd en gedemoraliseerd. Deze ziekte wordt in het algemeen als pest aangeduid. McNeill is daar niet zo zeker van, de ziekte heeft zich niet meer dan een jaar gemanifesteerd, heeft zich nagenoeg tot het Atheense grondgebied beperkt en

is daarna spoorloos verdwenen. Niet echt het gedrag van de Zwarte Dood zoals wij dat kennen. Modern DNA-onderzoek wijst eerder op tyfus. Maar welke ziekte hier ook in het geding was, zij heeft in ieder geval de Atheense maatschappij een slag toegebracht waarvan de stad nooit meer is hersteld. En de ziekte bracht aan Sparta en de Peloponnesische federatie de overwinning. Wanneer Athene de oorlog had gewonnen zou volgens Thucydides de politieke geschiedenis van het Middellandse Zeegebied wel eens heel anders hebben kunnen verlopen. Thucydides vermeldt ook dat het gerucht gaat dat Spartanen de bronnen van Athene hebben vergiftigd. Een verdachtmaking die we later ook nog zullen tegenkomen (15).

Waarschijnlijk heeft het Romeinse Rijk in de tweede en derde eeuw te maken gehad met een omvangrijke pestepidemie. Rome moet toen zeker een kwart van zijn bevolking hebben verloren en dat is onoverkomelijk voor een maatschappij waarvan de productiviteit nagenoeg geheel is gebaseerd op menselijke arbeid. Zo'n sterke daling van de bevolking heeft desastreuze gevolgen voor de industriële productie, de voedselproductie, de belastingopbrengsten en ook voor het aantal beschikbare militairen. Het Oostromeinse Rijk komt in de periode 541-767 aan de beurt ('Justiniaanse epidemie'), in combinatie met nog enkele andere epidemieën zoals gonorrhoe en pokken (16). Merkwaardig genoeg verwijzen contemporaine bronnen voor de herkomst van deze epidemieën naar Egypte en nog verder naar Ethiopië. Met 'Ethiopië' wordt vermoedelijk verwezen naar het gebied van Oeganda-Kenya-Tanganyika. Ziegler houdt eerder Arabië voor het 'bronland'. Dat de epidemie zich niet verder naar het Noorden en Westen verspreidt is volgens Benedictow (17) vooral veroorzaakt doordat het door de Germanen veroverde deel van het Romeinse rijk uiteen viel in een groot aantal min of meer zelfvoorzienende eenheden met weinig onderlinge contacten door bijvoorbeeld handelsactiviteiten. Wellicht dat ook de verspreiding van de zwarte rat (een dier dat een belangrijke rol speelt in de verspreiding van pest) over Europa nog incompleet was. Dat de ziekte het grote Oostromeinse rijk wel erg kwetsbaar maakt voor de

oprukkende Arabieren spreekt voor zich (18).

In China vinden we veel schriftelijke verwijzingen naar het voorkomen van epidemieën, maar specifieke verwijzingen naar de pest zijn zeldzaam, terwijl er in China toch veel meer belangstelling voor diagnostiek bestond dan in het Westen. De eerste verwijzing naar de pest dateert hier uit de zevende eeuw. In India stammen de eerste serieus te nemen berichten over pest uit 1031. Dit is nogal in tegenstelling tot het imago van China en India als de traditionele 'pestlanden' in de geschiedenis. Op zich is dat niet onjuist, maar op grond van de bovenstaande bevindingen wil Benedictow (19) aannemen dat dat pas vrij laat in de geschiedenis gebeurde. Kennelijk lagen China en India in vroegere jaren te ver van 'Ethiopië' om serieus bedreigd te worden.

De pest is er in historische tijden drie maal in geslaagd om zich tot een *pandemie* op te werken. De eerste pandemie breekt uit in de zesde eeuw, handhaaft zich zeker twee eeuwen en verspreidt zich over het gehele Middellandse Zeegebied: Zuid-Europa, Noord-Afrika en het Nabije Oosten. De tweede pest-pandemie verschijnt in de jaren veertig van de veertiende eeuw in Azië en veroverd tussen 1347 en 1352 geheel Europa. Die tweede pest-pandemie teistert de Christelijke en Moslim-wereld ettelijke eeuwen en kan zelfs in de negentiende eeuw nog opflakkeren. De derde pandemie breekt uit aan het einde van de negentiende eeuw en verspreidt zich vooral over China en Zuid-Oost-Azië (20).

Europa aan de vooravond van de pest

Het volk kan zijn eigen lot en het gebeuren van de tijd niet anders zien dan als een altijd durende opvolging van wanbestuur en uitzuiging, oorlog en rooverij, duurte, gebrek en pestilentie. De chronische vormen die de oorlog placht aan te nemen, de voortdurende verontrusting van stad en land door allerlei gevaarlijk geboefte, de eeuwige bedreiging van een harde en onbetrouwbare justitie, en daarboven nog de druk van de hel-

leangst, duivel- en heksenvores, hielden een gevoel van algemene onveiligheid levend, dat wel geschikt was de achterkant van het leven zwart te kleuren (21).'

Aan het einde van de dertiende eeuw is de omvang van de bevolking van Europa zo sterk gestegen dat de bevolkingsdruk in veel gebieden (delen van Italië, Vlaanderen, Noord-Frankrijk, delen van Westelijk Duitsland) een ongemakkelijk karakter gaat krijgen. De landbouw is niet meer in staat om het groeiende aantal bewoners te absorberen en velen nemen hun toevlucht tot handel, nijverheid en ambacht, kortom zij opteren voor een stedelijk bestaan. Maar die groeiende stedelijke bevolking moet gevoed worden. En dan blijkt dat de landbouw niet meer in staat is om zoveel op te brengen dat dit bevolkingssurplus van voldoende voedsel kan worden voorzien. De rek is er uit, uitbreiding van het landbouwareaal door woeste grond onder de ploeg te brengen is nauwelijks meer mogelijk, nieuwe landbouwgebieden bestaan uit slechtere, minder productieve gronden die tot een overeenkomstig beperkter groei in de totale landbouwproductie leiden. Verhoging van de productie per hectare blijkt evenmin veel perspectief te bieden. Met name op landbouwgebied is de middeleeuwse techniek sterk achtergebleven en de opbrengst per oppervlakte-eenheid is niet wezenlijk gestegen vergeleken met die van het begin van de dertiende eeuw. Sterker nog, de middeleeuwse landbouw heeft sterk het karakter van monocultuur: de graanbouw. Deze put de grond uit, met als gevolg een dalende opbrengst van dit volksvoedsel per oppervlakte-eenheid (22). Meer monden moeten dus gevoed worden met minder voedsel per mond. En in de middeleeuwen betekent zoiets honger voor velen (23).

Maar de situatie wordt erger. We zijn getuige van een aanzienlijke verandering van het klimaat binnen een termijn van enkele tientallen jaren. De zomers worden natter en koeler en de winters worden aanmerkelijk kouder en duren langer. Een nieuwe weercyclus doet op onregelmatige maar duidelijk zichtbare wijze zijn intrede. Mete-

orologen hebben zich het hoofd gebroken over de oorzaken hiervan; de meeste stemmen worden uitgebracht op vulkaanuitbarstingen in Indonesië die zoveel as over de aarde hebben geslingerd dat het weer er jaren door beïnvloed is geweest (24). Maar wat de oorzaak ook is, misoogsten gaan elkaar in een catastrofaal snel tempo opvolgen. Tussen 1272 en 1311 treden er al vijf op, tussen 1315 en 1319 één tot een aantal, al naar de regio, in 1332 wordt ook gesproken van een uitermate slecht jaar, evenals voor de jaren tussen 1345 en 1348. En in de tussenliggende periode daalt in ieder geval de productie. Veel 'marginale landbouwgronden' worden verlaten: door de veranderde weersomstandigheden wegen de opbrengsten niet meer op tegen de kosten. Minder zonuren leidt ook tot een lagere zoutproductie, zodat vlees slechts in beperkte mate kan worden geconserveerd. In de eerste helft van de veertiende eeuw zijn we bovendien getuige van een toename van oorlog en opstand en dus van verwoestingen van oogst en productiemiddelen. (25).

Aan de bevolkingsgroei komt een einde, maar door de stagnerende voedselproductie kunnen we halverwege de veertiende eeuw niettemin spreken van een permanente overbevolking. En dat laat sporen na. 'Middeleeuws Europa was in de allereerste plaats een wereld van de honger... Het meest verschrikkelijke van dit rijk van de honger was dat het zowel voorspelbaar als onontkoombaar was,' schrijft Le Goff. Naast de jaren met echte hongersnood is er altijd wel een keer per vier tot vijf jaar dat er sprake is van een slechte oogst met hoge graanprijzen. Tussen 1300 en 1340 liggen de tarweprijzen *gemiddeld* drie maal zo hoog als in de periode 1160-1180. En het zijn met name de armen die het slachtoffer worden van deze ontwikkeling, ze zijn niet in staat om aan voorraadvorming te doen en beschikken niet over voldoende geld om inkopen te kunnen doen op de vrije markt. Er is altijd angst voor de honger, de droom over Luilekkerland stamt uit deze tijd, en de roman van Reinaert de Vos is toch vooral het verhaal van hoe de vos en zijn gezin de maaltijd bij elkaar moeten roven (26).

De veestapel heeft in de eerste decennia van de veertiende eeuw te maken met een aantal zware epidemieën van veeziekten. Dit beperkt niet alleen de voedselproductie. Ook schapenkudden worden gedecimeerd en daarmee vermindert de hoeveelheid te produceren wol weer. De economie van een aantal steden in de Nederlanden, Engeland en Noord-Frankrijk is nagenoeg geheel gegrondvest op de productie van textiel, maar als de grondstof maar beperkt leverbaar is dan stagneert ook de textielproductie en ook dat draagt bij tot de economische crisis die zo sterk merkbaar is aan de vooravond van de pest (27).

Ondervoeding bestaat niet alleen in de steden, ook de boeren worden ermee geconfronteerd. Weliswaar zijn zij de producenten, maar overal vormen zij de kern in een systeem waarin een klasse van heren, wereldlijk en geestelijk, zich meester heeft gemaakt van het overschot van de landbouwproductie dat door de boeren wordt opgebracht. Bovendien zorgt de bevolkingsdruk ervoor dat de gemiddelde omvang per bedrijf daalt, maar niet het aantal monden dat ervan moet eten. De grote massa van de boeren leeft voornamelijk van pap, graanproducten in water of melk, een zeer eenzijdig dieet dus. En dan is er voor hen nog het speciale feest in de herfst als het varken wordt geslacht. Het stedelijke proletariaat moet het zelfs zonder het varken doen (28).

We kunnen middeleeuwers dan ook niet echt gezond noemen. Door de slechte hygiëne heeft iedereen wel een huidziekte, verder zien we veel oogziekten en vertonen velen deficiëntieziekten, met vooral scheurbuikachtige verschijnselen. Verder houden ziekten als dysenterie huis, maar dat kan ook haast niet anders bij een groeiende ondervoeding. De meeste pelgrims die de heiligen bezoeken doen dat vanwege hun gezondheidsproblemen (29). Bij hongersnood gaan mensen voedsel van slechte kwaliteit eten, of voedsel dat eigenlijk niet geschikt is voor menselijke consumptie. De kronikeur schrijft naar aanleiding van de hongersnooden van 1315-1319: 'In England wheat

more than doubled in price. Cannibalism was common place; the poor ate dogs ... cats, the dung of doves, even their own children (30).’ De grond en de agrarische economie vormen de basis van het middeleeuwse bestaan, rijkdom, sociale en politieke macht hangen ervan af. Maar deze basis wordt nu in hevige mate door elkaar geschud en dat heeft zijn gevolgen in de andere economische sectoren.

Europa maakt in de eerste helft van de veertiende eeuw ook een zware economische crisis door. Italiaanse, vooral Florentijnse banken gaan in 1343 ‘op desastreuze wijze failliet (31)’ en slepen daarbij zowel voorname families als eenvoudige ambachtslieden en kleine ondernemers in hun val mee. Maar de crisis stamt al van veel eerder. Dat zien we bijvoorbeeld in de textielindustrie in de Lage Landen die in de loop van de veertiende eeuw de productie van zwaar wollen laken verschuift naar minder kostbare stoffen voor een eenvoudiger cliëntèle, met meer gebruik van katoen.

Een verdere ramp is de toename van de politieke instabiliteit. Oorlog na oorlog breekt uit, met als pronkstuk natuurlijk de honderdjarige oorlog tussen Engeland en Frankrijk, die door Thoen en Devos (32) wordt aangeduid als een grootschalige, maar op guerrilla-achtige geest geschoeid conflict. De oorlogen worden weer als voorwendsel gebruikt om nieuwe zware belastingen op te leggen. En de oorlog zelf leidt tot het onderbreken van de handel en draagt mede daardoor bij tot de crisis.

De pest vond in Europa dus een bevolking die slecht voorbereid was op de ramp en over weinig verdedigingsmiddelen beschikte. ‘Distracted by wars, weakened by malnutrition, exhausted by his struggle to win a living from his inadequate portion of ever less fertile land, the medieval peasant was ready to succumb even before the blow had fallen. But it was not only physically that he provided an easy prey; intellectually and emotionally he was prepared for disaster and ready to accept ... (33).’

De situatie in Europa in de eerste helft van de veertiende eeuw wordt vaak in de (neo) Malthusiaanse literatuur als voorbeeld aangehaald om de eigen theorie te ondersteunen: de bevolking neemt in een meetkundige reeks toe, de bestaansmiddelen slechts in een rekenkundige reeks. Eens loopt dat fout en dan zal 'de natuur' de zaak weer in evenwicht brengen. Als de pest niet was gekomen dan zou 'de natuur' wel op een andere manier hebben ingegrepen en de bevolking via andere wegen hebben teruggebracht. Maar voor een aantal onderzoekers gaat dit toch wel een beetje al te krap door de bocht. Zij wijzen erop dat enerzijds Europa al zo'n honderd jaar voor de pestepidemie tekenen van overbevolking vertoonde. Het waren uitzonderlijke tijden met de heersende klimaatsveranderingen, economische crisis en hongersnoden en toch blijven de Europese bevolking en samenleving in die periode een redelijk stabiele indruk geven. En anderzijds vragen zij zich waarom honderden jaren lang nieuwe pestgolven noodzakelijk waren als de bevolking na de pandemie al zo gedecimeerd was (34).

Als de pest eenmaal is uitgebroken is er geen gebrek aan lieden die stellen dat zij zich daar niet over verbazen. Er zijn immers vele voortekenen geweest in de periode tot het tijdstip dat de ziekte arriveerde: vulkaanuitbarstingen, sprinkhaanplagen, overstromingen, muizenplagen, atmosferische storingen als geweldige (hagel) stormen en niet te vergeten enkele zware aardbevingen zoals bijvoorbeeld de beving die de Oostenrijkse stad Villach in puin legde. En dan natuurlijk de hongersnoden die door heel Europa gevoeld werden. 'All in all, the signs were bad. Some sort of disaster was imminent. The earth itself seemed in a state of convulsion, shuddering and splitting, putting forth heavy poisonous winds that destroyed animals and plants and called swarms of insects to life to complete the destruction (35).' Maar eigenlijk betreft het hier een wijze van achteraf redeneren. Ten tijde van de bovenomschreven verschijnselen zullen zeker mensen ongerust zijn geweest, doemdenkers heb je altijd, maar zelfs de meest pessimistische verwachting voorspelde

niet de ramp waar Europa mee te kampen kreeg. Het 'verhaal van de voortekenen' vinden we in veel kronieken uit die tijd terug en het valt Deaux (36) op hoeveel de opgetekende verhalen op elkaar lijken en pas in de kroniek worden opgenomen als de pest zich inmiddels heeft gemeld. Kennelijk is de inhoud van het voortekenenverhaal algemeen geaccepteerd en bedienen kronikeurs zich ervan om een zekere continuïteit te construeren tussen de periode van de pest en het tijdvak daarvoor.